

Бут-Гусаім, С. Ф. Антрапанімічная прастора зборніка А. Сержпутоўскага «Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў» / С. Ф. Бут-Гусаім // Казка ў еўрапейскай прасторы 2: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы II Міжнар. форуму даследчыкаў беларус. казкі, Мінск, 27–29 мая 2021 г. / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры ; уклад. Ю. В. Пацюпа ; рэдкал.: А. І. Лакотка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 2022. – С. 163–170.

КАЗКА Ў ЕЎРАПЕЙСКАЙ ПРАСТОРАЎ 2: ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

*Матэрыялы
II Міжнароднага форуму даследчыкаў беларускай казкі
(Мінск, 27–29 мая 2021 г.)*

Р

Бут-Гусаім С. Ф. (Рэспубліка Беларусь, Брэст)

**АНТРАПАНІМІЧНАЯ ПРАСТОРА ЗБОРНІКА
А. К. СЕРЖПУТОЎСКАГА
«КАЗКІ І АПАВЯДАННІ БЕЛАРУСАЎ-ПАЛЕШУКОЎ»**

Значнай з’явай у гісторыі беларускай фалькларыстыкі, этнаграфіі і мовазнаўства стала выданне ў 1911 годзе зборніка А. К. Сержпутоўскага «Сказки и рассказы белорусов-полешуков». Каштоўнасць кнігі ў тым, што творы былі запісаны ў аддаленых глухіх кутках беларускага Палесся ў 1870–1907 гадах ад таленавітых народных казачнікаў і сведчылі аб высокай культуры беларусаў-палешукоў. Запісы Сержпутоўскага раскрываюць шырокую карціну жыцця сялян паўднёвай часткі Слуцкага і паўночнай часткі Мазырскага павеятаў Мінскай губерні. Аўтары чарадзейных, сацыяльна-бытавых казак, небыліц і легенд – таленавітыя народныя казачнікі – выявілі светапогляд, жыццёвую мудрасць і этычныя ўяўленні беларускага селяніна. Акрамя таго, у зборніку вучоны імкнуўся да драбніц захаваць усе адценні і нюансы беларускай народнай гаворкі: саканне і аканне, ненаціскныя [і] і [э], дыялектызмы і інш.

Імёны ўласныя, што функцыянуюць у казках, складаюць антрапанімічную прастору мастацкага тэксту як адметнага мікрасвету, у якім адпостроўваецца, інтэрпрэтуецца і ацэньваецца рэчаіснасць. **Антрапанімічная прастора** казкі – гэта сукупнасць усіх імёнаў казачных персанажаў. Антрапанімікон канструюе спецыфічную парадыгму, што акумулюе культурна-гістарычную, міфалагічную, этнакультурную і іншую інфармацыю.

Іменаслоў зборніка «Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў» характарызуецца выразным нацыянальным і рэгіянальным каларытам. Актуалізацыя антрапацэнтрычнай парадыгмы ў мовазнаўстве спрыяла

таму, што ўласныя імёны сталі актыўна вывучацца як крыніца інфармацыі аб нацыянальнай і рэгіянальнай культуры. Онiмы з'яўляюцца неад'емнай часткай мовы і культуры этнасу. Узнікшыя ў далёкім мінулым, яны захоўваюць у сабе каштоўную інфармацыю як лінгвістычнага, так і культурнага плана, утрымліваюць у сабе сістэму поглядаў і ацэнак соцыуму. Аналіз ужывальных этнасам у пэўныя гістарычныя перыяды і ў пэўным рэгіёне імён можа ажыццяўляцца па матэрыялах анамастыкону фальклорных твораў.

Мэта прадстаўленай працы – выяўленне нацыянальна-культурнай спецыфікі антрапанімічнай прасторы казак зборніка А. К. Сержпутоўскага з улікам гістарычных традыцый нацыянальнага і рэгіянальнага іменаслову.

Да структурных тыпаў казачнага антрапанімікону адносяцца: а) аднакампанентныя найменні праз асабовасе імя (**Іваньчык, Янка, Міхаль, Борух, Іцко, Матруна**), б) аднакампанентныя найменні праз мянушку (**Бондар, Каваль, Каваліха, Асілак, Нехай**), в) двухкампанентныя найменні па формуле «імя + прыдатак», «імя + прозвішча», «прыдатак + прозвішча» (**Іванька-прасцячок, Музыкачарадзеінік, Даніло Канцавейка, пан Пятроўскі**).

Казачныя формулы наймення адлюстроўваюць гістарычны працэс станаўлення і ўскладнення сістэмы антрапанімікону. Формула іменавання асоб адпавядае сацыяльна-эканамічным умовам дзейнасці чалавека ў пэўны гістарычны перыяд. Сутнасць гэтай формулы вызначаецца не толькі нацыянальнымі, этнічнымі традыцыямі, але і эпохай – гістарычным этапам развіцця грамадства і ўмовамі функцыянавання іменнай сістэмы.

У язычніцкі перыяд асноўнай адзінкай называння чалавека было імя, якое з'яўлялася празваннем-мянушкай, што ўтваралася ад агульных назоўнікаў. «Назвіско», «рекло», «назвице», «прозвание» (так называліся язычніцкія імёны-мянушкі) даваліся паводле знешнасці (**Сухой, Малюта, Бяляй, Чарнява**), характару (**Забава, Маўчан, Бяссон**), роду заняткаў,

сацыяльнага статусу чалавека (*Халоп, Селянін*), часу і абставінаў з'яўлення дзіцяці на свет (*Знайдзен, Прыбытак, Вяшняка, Субота, Чаян, Нячай*) [1, с. 45]. Гэтыя групы онімаў прадстаўлены ў антрапанімічнай прасторы зборніка казак А. К. Сержпутоўскага.

Значную тэматычную групу складаюць язычніцкія антрапонімы, якія характарызуюць род заняткаў герояў. Гаваркія празванні гэтай групы можна назваць паэтонімамі з міфалагічным падтэкстам. Так, героямі казак «Каваль» і «Каваль Багатыр» з'яўляецца персанаж, надзелены звышстваральнай сілай, звязанай з нябесным агнём, небам. Высокі статус *Каваля* падкрэсліваецца тым, што «у яго спераду на галаве сонейко, а заду мясячык. Зьяе сонейко, аж вочы слепіць, нельга глядзець» [2, с. 165]. Нябесны агонь здольны ажывіць мёртвую царэўну: «От стаіць *Каваль* на адным мейсцы, бы ўкопаны, а сонейко з яго лба так і свеціць, так і грэе царэўну. І пачала ена памаленьку таяць да таяць, пачаў лёд больш бялець, а потым чырванець» [2, с. 173]. А ў казцы «Каваль Багатыр» цудоўным дзіцем Каваля з Каваліхай аказваецца кавалак знічкі: «...зорка трэснула над самым селом на куска, толькі іскры пасыпаліся на землю, й патухла. От адна іскра ўпала Кавалісе к самым нагам, от бы гарачы чырвоны каменьчык. Лежыць каля прызбы каменьчык, ясны як зорка. Спужаліся Каваль з Каваліхай, а потым, як трохі ачухаліся, дак і кажучь у вадзін голас: “Моо гэто Бог нам даў дзіця”. Узела Каваліха той камень, палажыла яго ў пелёнкі й панесла ў хату. Толькі ўздула ена агонь да запаліла лучыну – бачыць, ажно праўда: у пелёнках лежыць не камень, а такі гожы хлапчук, што не можна й сказаць» [2, с. 40]. *Каваль* перамагае магутнага Змея – прадстаўніка свету цемры: «Зірне *Каваль* Багатыр, ажно ў цемнаце вочы змея гараць, як вуголье, ухваціў гэто ён сваю сякеру да як махнуў, дак адразу сатнуў сем дубоў і голаў змею. Вярнуўса тагды ён да гасподы й давай ціхо жыць да пажываць да дабра нажываць, да старэнькіх бацька з маткаю дагледаць да шанаваць» [2, с. 42]. Другое імя персанажа акрэслівае яго фізічную сілу: «А сіла ў яго такая, што як дасць

молатам, дак аж кавадло ў землю хаваецца. І празвалі людзі кавалёваго сына **Багатыром**» [2, с. 40].

Надзвычайнымі здольнасцямі надзелены **Музыка**. Настолькі прыгожай была музыка, якую ён іграў, што яна ўзносіла людзей да неба: «**Музыка** як зайграе на сваёй дудачцэ, дак адразу ўсе прыціхнуць. От ім здаецца, што якаясь слодыч улілася ім у сэрцэ, а якаясь сіла ўхваціла на плечы й нясе ўгору, к ясным зоркам, у чыстае небо» [2, с. 31]. Сіла **Музыкі** здольная перамагчы пекла: «От і зайграў ён да так, што ўсё пекло разлецелосо ў шчэпкі, а чэрці разбегліся па ўсему свету. От з тае пары чэрці і баяцца **Музыкі** й больш яго не чапаюць» [2, с. 33].

На характар заняткаў казачнага героя паказвае гаваркое імя **Бортнік** – чалавек, які даглядаў Божых кузюрак-пчол. Надзелены Богам чарадзейнай сілай **Бортнік** перамагае Змея, вызваляе царэўну і становіцца царом: «А па смерці цара стаў царстваваць у том царстве **Бортнік**. Пры ём добра было ўсім людзям, бо ён паметаў, што той самы дужэйшы, хто робіць дзеля людзей і дзеля Бога» [2, с. 130].

Спалучэнне ласкальнай формы хрысціянскага імені з прыдаткам-характарыстыкай **Іванко-прастачок** трапна акрэслівае сутнасць персанажа – «*благенькага нехлямяжнага хлопца*», які нават вырасшы, стаўшы дарослым, глядзіць на свет дзіцячымі чыстымі вачыма. Менавіта такія людзі блізкія да спрадвечных Божых заповедзяў. Цікавай, на нашу думку, з'яўляецца выказаная ў даследаванні анамастыкону чарадзейных казак В. Гарбачовай думка, што канцэпт **дурань** у казцы апелюе да рыс паводзінаў і сутнасці юродства [3, с. 75], што ўяўляе «наўмыснае старанне здавацца дурнем, вар'ятам... Мэтамі ўяўнага вар'яцтва абвяшчаюцца абвяржэнне мірскіх каштоўнасцяў, утойванне уласных цнотаў, набліжэнне да Божай дабрадаці [4]. Іменна **Іванко-прастачок**, якому тры старцы праз музыку далі надзвычайную сілу і мудрасць, аказаўся здольны адшукаць праўду на зямлі і расказаць пра гэтую праўду людзям: «Паслухалі тое старцы, галавамі паківалі, уселіся за інструменты да й загралі. Першы раз

загралі – Іванку розум далі; другі раз загралі – у сэрцэ жаласці нагналі; трэці раз ены загралі – язык Іванку развезалі. Зніклі старцы, а Іванко-прастачок стаў ужэ не дурачок, стаў за дзело братца да й у свет збіратца» [2, с. 160]. Сілай музыкі Іванко перамог магутных слуг Змея: «От з тых часаў слугам Змея ні ўдзень, ні ўночы ані збла спакою, бо беды ены сабе чакаюць, бы вол доўбні. Дудка свішчэ, дудка грае, пошчак па свету гуляе, людзей навучае. Его ні злавіць, ні з гармат не забіць. Ён волно па свету гуляе, ніякіх загародак не знае; хаць сам без цела, да вялікую сілу мае. Грае, грае, а як прыдзе час, дак усіх ён параўняе. От ты, дудка мая, весялушка мая!» [2, с. 160].

Пасля прыняцця хрысціянства на Беларусі з'яўляюцца іншамоўныя ўласныя асабовыя імёны, якія прыйшлі да славян з грэчаскай, лацінскай і старажытнаўрэйскай моваў разам з календарамі агіёнімаў (імёнаў святых).

Клас каляндарных уласных асабовых імён, найбольш выразна прадстаўлены ў даследаваных казках, здольны акумуляваць у сабе багаты нацыянальна-культурны канатацыйны патэнцыял. Найперш гэта выражаецца праз выбар рэальных антрапонімаў для найменняў персанажаў. Сярод іх вылучаюць агульнанародныя ўласныя імёны з нацыянальнага анамастыкону.

Прыкметна выдзяляюцца фанетычна і марфалагічна адаптаваныя на беларускай глебе размоўна-бытавыя формы хрысціянскіх імён: **Грышко, Янко, Салімон, Іванчык, Абрумка, Алёкса, Паўлюк, Семко, Міхаль, Матруна, Ахрэм**. Гэтыя онімы выразна вылучаюць носьбітаў беларускай культуры, таму канатацыя такіх антрапонімаў звязана з нацыянальнай спецыфікай.

У кантэксце народных казак выразнікамі канатацыі нацыянальна-культурнай спецыфікі з'яўляюцца і этыкетныя формулы звароту: «Падбег гэта хлапчук к суседу пад акно, патарабаніў у абалонку да й кажэ: «Дзядзько Мікіта, о, дзядзько Мікіта, паглядзі-тко-бо, штось у тваём

хлеве вельмі моцно стукае» [2, с. 78]. Апелятыў *дзядзька* – паказчык паважлівых адносінаў да старэйшага шанаванага чалавека. У названых паэтонімах фіксуюцца правілы моўных паводзінаў прадстаўнікоў беларускага этнасу.

Паэтонімам з канатацыяй нацыянальна-культурнай спецыфікі проціпастаўлены паэтонімы з антрапанімічнай канатацыяй іншамоўнасці. Гэты тып антрапанімічнай канатацыі вылучаны намі ў наступных асабовых імёнах: *Лейзар, Абрам, Шлёма, Іцко, Борух*. Носьбітамі гэтых паэтонімаў выступаюць прадстаўнікі яўрэйскай нацыянальнасці, якія здаўна жылі на Палессі: «*От як трохі шоршні ўтаймаваліся, самы разумны жыд Борух і кажэ: “Я вазмуса за адзёр, а ты, Шлёма, берыся за мене, Іцко, держыся за Шлёму, а Сроль – за Іцка, тагды Хаім да землі дастане”*. Пабраліся жыды адзін за другога, але Борух як адарветца – от усе й паляцелі на землю» [2, с. 75].

У кантэксце казак зборніка А. К. Сержпутоўскага знаходзім шэраг уласных асабовых імён, што выступаюць носьбітамі канатацыі дыялектнасці. Гэтыя антрапонімы нясуць інфармацыю пра тэрытарыяльную лакалізаванасць рэферэнта. Так, у казках вылучаюцца формы імён, якія адлюстроўваюць рысы нацыянальна-дыялектнай мовы: оканне (*Янко, Семко, Іванко*), замену [ф] на [п] (*Нічыпар*) і інш. У творах сустракаем клічныя формы антрапонімаў, якія шырока выкарыстоўваюцца ў палескіх гаворках, напрыклад: «*Прыходзіць туды, ажно там седзіць за сталом калдун-знахор; седзіць, люльку пакурвае, чакае, пакуль хто паўкварты паставіць. “Што, – каа калдун-знахор, – няшчасце, Сцяпане?”*» [2, с. 77]. Для перадачы жывой атмасферы беларускай вёскі клічныя формы антрапонімаў ужываюцца ў дыялогах персанажаў.

Насычаныя канататыўнымі значэннямі антрапонімы народных казак выражаюць шырокую гаму эмоцый і ацэнак: ласку, любоў, грэбаванне, фамільярнасць і інш. Сітуацыя зносінаў, правілы паводзінаў, закладзеныя у

беларускім соцыуме, – гэта своеасаблівы фон для рэалізацыі прагматычнага патэнцыялу антрапанімічных адзінак і ў жывым маўленні, і ў фальклорным кантэксце: «*Жывуць Семко з Матрунаю да Бога хваляць*» [2, с. 91]; «*Што ні рабіў Янко, нічога не зробіць, гроша не нажыве, бо ландар то лішнюю кватэрку залічыць, то за новыя, але гнілыя аборы здзерэ два золтых*» [2, с. 72]; «*Спалохаласа жыдоўка, думае, што можэ Абрумка памешаўса*» [2, с. 79]; «*“Схадзі ты, Семко, да споведзі”, – кажэ жонка*» [2, с. 51].

Прыведзеныя прыклады паэтонімаў пацвярджаюць цесную сувязь эмацыянальнага, ацэначнага і экспрэсіўнага кампанентаў у антрапанімічных адзінках, якія здольны дапаўняць адзін аднаго. Станоўчае ці адмоўнае стаўленне чытача да героя твора можа складвацца на аснове выбару формы наймення персанажа.

У казках, запісаных А. К. Сержпутоўскім, сустракаюцца асобныя інтэртэкстуальныя паэтонімы, якія перанесены ў творы з іншага мастацкага дыскурсу – Святога Пісьма. Так, вялікі прарок *Салімон* «*знаў усё, што робіцца на небе і ў землі, знаў, зачым і дзеля чаго ўсё на свеце так, як е*» [2, с. 93]. Мудры *Салімон* урэшце высветліў «*нашто Бог сатварыў навука, гада і скачку, дагадаўса, што ён і мудры Салімон, а Боскае моцы не знае. Дагадаўса, што ўсё на свеце патрэбно, бо свет не можэ стаяць, калі б не было й таго, што нам здаецца ліхім. Праўду кажучь, што без ліха нема й добра*» [2, с. 94].

Выразнікамі канатацыі сацыяльнасці з’яўляюцца **прозвішчы-паэтонімы**. У мінулым паказчыкам прыналежнасці асобы да шляхты з’яўляліся прозвішчы з суфіксамі -ск-, -оўск-, -еўск- і інш. Знакам прыналежнасці героя казкі «Дваранін» да шляхецкага саслоўя з’яўляецца таксама апелятыў-прыдатак *пан*. Праўда, зусім не высакародным дваранінам быў ганарлівы шляхціц, які «*сам не меў ні двара, ні падданных, а так сабе валачыўся ад аднаго пана да другога*» [2, с. 148]. У казцы бязлітасна высмейваецца шляхціц: «*бы сабака на дварэ жыў да на людзей*

*брахаў, батцэ б свае дабро аберагаў» [2, с. 148]. У касцёле на каленях шляхціц выпрошвае ў Езуса «300 рублёў і ніводным рублёў менш» [2, с. 148]. Калі ж ксёндз-жартаўнік апусціў на нітцы 299 рублёў, шляхціц імгененна схапіў грошы. У адказ на здзеклівае празванне «кеп» (дурань), думаючы, што абражае яго Езус, шляхціц ганарліва адказвае: «Цо, цо? Я кеп? З ласкі боской естэм **пан Петроўскі**, радавіты шляхціц да патопу да прытым і двожанін гэральдэм утвэрдзоны, а ты з жыводкоў» [2, с. 149]. У завяршэнні казкі аўтар – Раман Стайковы – іранічна заўважае: «Дак от які быў ганаровы дваранін **пан Петроўскі**» [2, с. 149].*

У казках можна сустрэць **парадыйныя прозвішчы**-паэтонімы, якія прысвойваюцца персанажам з мэтай камічнай ці сатырычнай іх абмалёўкі. «Экспрэсіўна-стылістычная прырода такіх імён заключаецца ў камічным гукавым абліччы, наўмысна кплівым ці зняважлівым скажэнні сапраўднага імені» [5, с. 68]. У казцы «Іванко-прастачок» парадзіруюцца панскія (шляхецкія) прозвішчы на **-скі**. У кантэксце твора актуалізуецца ўнутраная форма прозвішчаў, што выяўляе «звярынае» аблічча паноў. Казачнік апавядае пра бязлітаснага Змея, якому служылі пань: «Нема ў іх літасці – з жывого шкуру дзеруць. І пачалі ены лічыць людзей гарэй гаўяда, пачалі саромецца, што самі ены людзі, пачалі выдумоўваць сабе ўселякіе назвіска. Хто назваў себе **змеям**, хто **воўкам** або **медзведзям** ці другім зверам, хто **арлом**, **коршакам** ці другою птушкаю, хто якім кольвек дзеравам, і гэ ены ўсе далі сабе назвіска. Толькі людзей называюць ены проста людзьмі, батцэ гэта самае гарэйшае імя. Дак от скуль узеліса пань **Свіньскіе**, **Ваўкі** й другіе» [2, с. 158]. Паранамазійны каламбур (наўмыснае сэнсавае збліжэнне прозвішчаў і агульных назоўнікаў – найменняў звяроў) ператварае фальклорныя паэтонімы ў трапныя характарыстыкі «нялюдскай» сутнасці паноў-эксплуататараў.

Выразнікамі канатацыі ацэнчнасці з’яўляюцца мянушкі. Сродак характарыстыкі героя казкі «**Нехай**» – мянушка-дэлакутыў, у аснове якой найбольш паўтаральнае ў маўленні селяніна-гультая слова. Мянушка

выражае адмоўную ацэнку дрэннага гаспадара: «Алёкса быў вельмі недбалы, гультаяваты мужык. Суседзі кажуць ему: «Алёкса, што ты не залатіш дзіркі ў страсе? Бачыш – хата цечэ!»». А Алёкса смочэ сабе люльку да йкажэ: “**Нехай** цечэ”. Ці кажуць: “Алёкса, бачыш – свіне лазяць у вагарод”. – “**Нехай** лазяць”. – кажэ Алёкса» [8, с. 55].

Канатацыяй нацыянальна-культурнай спецыфікі характарызуюцца **генесіянімічныя мянушкі**, у прыватнасці, **андронімы** – празванні жонкі, утвораныя ад мянушкі мужа. Так, паэтонімам-празваннем дзейнай асобы казкі «Каваль Багатыр» з’яўляецца **Каваліха**.

Паэтонімы казак зборніка А. К. Сержпутоўскага канцэнтруюць у сваім энцыклапедычным значэнні разнастайныя сэнсавыя адценні і асацыяцыі. Прагматычная зона семантыкі язычніцкіх і хрысціянскіх імён, прозвішчаў і мянушак утрымлівае сістэму асацыяцый, што існуюць у калектыўнай свядомасці прадстаўнікоў беларускай лінгвакультуры розных перыядаў гісторыі. Разнастайнасць канататыўных адценняў імёнаў персанажаў народных казак выяўляецца як у мове, так і ў маўленні, у якім эксплікаваны багаты прагматычны патэнцыял фальклорных антрапонімаў, іх культурна-гістарычная і сацыяльная інфармацыя.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Суперанская, А. В. О русских именах / А. В. Суперанская, А. В. Сусллова. – Л. : Лениздат, 1985. – 222 с.
2. Сержпутовский, А. К. Сказки и рассказы белорусов-полешуков / А. К. Сержпутовский. – Минск : Университетское, 1999. – 191 с.
3. Горбачёва, О. Н. Ономастическое пространство русских народных и авторских сказок : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / О. Г. Горбачёва. – М., 2008. – 148 л.
4. Юродство [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. – Дата доступа: 12.02.2021.

5.Рогалев, А. Ф. Имя и образ: Художественная функция имён собственных в литературных произведениях и сказках / А. Ф. Рогалев. – Гомель : Барк, 2007. – 224 с.

Репозиторий БрГУ им. А. С. Пушкина